

ЧЕТИРИ РАЗГОВОРА С АНГЕЛ ТОДОРОВ (ДЕТСТВО, ЮНОШЕСТВО, ГИМНАЗИАЛНИ ГОДИНИ)*

Георги М. Григоров

ПЪРВИ РАЗГОВОР

— Другарю Тодоров, знаем от литературните справочници, че сте роден в гр. Видин през 1906 г. Но за читателите, литературните изследователи и всички, които биха искали да знаят нещо повече за Вас, това е съвсем недостатъчно. Затова ще Ви помоля да започнем от началото: разкажете ми по-подробно точно кога сте роден, от какво семейство произхождате, кои са баща Ви и майка Ви, каква е тяхната професия и дейност. Разкажете ми и за някои по-интересни Ваши роднини и близки. . .

Освен това много ме интересуват Вашите първи спомени за родния град, за атмосферата (семейна, обществена и т. н.), при която сте отрасъл (разбира се, имам пред вид първите ви съзнателни години), за хората, които сте запомнили от това време и които имат някакво отношение към Вашето формиране като човек и творец. . .

— Ще ви разкажа, но с едно предисловие. Чак до 1916 г., когато бях 10-годишен, в България за разлика от почти цяла Европа се прилагаше т. нар. Юлиански календар — година от 365 дена, като всяка четвърта е високосна, т. е. има 366 дена. По тоя начин се изпускаха минутите над приетите 365 и четвърт дена на въртенето на Земята около Слънцето. Папа Григорий през XVI в. е наредил да се изчисляват и тия минути — т. нар. по негово име Григориански календар, по който през нашия век към старата дата трябваше да се прибавят още 13 дена. Бях в четвърто отделение (сега четвърти клас), когато учителката се обърна към нас с въпроса: — Деца, коя дата сме днес? — Ние ѝ отговорихме хорово: — 1 април, госпожице! — Не, деца, днес е 14 април. — И ни обясни, че от тоя ден навлизаме в новия календар, „ставаме европейци“. Така аз загубих без всякаква вина тринайсет дена от моя живот, които просто изчезнаха, хвъркнаха във въздуха: цяла дяволска дузина. Но какво ли не съм губел. . .

По тая календарна история в паспорта ми е отбелязано, че съм роден на 7 октомври, но истинският ми рожден ден е 20 октомври 1906 г.

През оная година България е още княжество, при това васално на султана (независимо царство става през 1908 г.). Под османско иго пышат големи части от Балканския полуостров, включително сегашния Благоевградски окръг, тогава Горноджумайски. На власт е Народно-либералната партия на генерал Рачо Петров, който поради обвинения в афери отстъпва министърпредседателското място на друг лидер на либералите — Димитър Петков, известния Свиrho. В онова време става една голяма стачка на железничарите, потушена с жесток терор. През същата година са в апогея на своето творчество Иван Вазов, Михалаки Георгиев, Константин Величков, Стоян Михайловски, Тодор Влайков, Пенчо Славейков, Цанко Церковски, Антон Страшимиров, Кирил Христов, Елин Пелин, Пеню Яворов. Към Земята се приближава Халеевата комета — някои астрономи са изчислили, че тя след няколко години ще се сблъска със Земята а и ще настане за човечеството „краят на света“: тъй като нямат други особени събития,

* Откъс от литературна анкета.

вестниците у нас по това време се пълнят със сензации за предстоящата гибел, има хора у нас които продават имотите си, за да ги изпият и изядат до това време (което за щастие не настъпва). Тъкмо в тая 1906 г. Димчо Дебелянов започва своята литературна дейност — той е на 19 години, завършва Първа мъжка гимназия в София — и на тържественото утро на училището в селото на „Славянска беседа“ участва с декламацията на Вазовото най-социално стихотворение (за мизерията на селяните) — „Елате ни вижте“. На тържеството присъства княз Фердинанд — Димчо Дебелянов, с насочена към него ръка, за голям ужас на своите учители, отправя към него убийствените Вазови думи: „Вий, дето в покой и палати стоите. . . , елате ни вижте!“ Въпреки че партията на Благоев има тогава едва няколко хиляди членове, социалистическите идеи са обхванали широко мислите и чувствата на цялата страна — особено сред учителството. В тази атмосфера живеят и моите родители — селски учители.

— Разкажете ни нещо повече за тях и изобщо за семейната среда, в която сте израстнали.

— Баща ми, Тодор Тошков Цолов, е връстник на освободена България — роден е в 1878 г. Почина само преди няколко години на 97 години, без малко — столетник. Роден е и е израстнал в семейството на моя дядо — среднозаможния селянин Тошко Цолов, в с. Бранковци, близо до Кула, тогава околийски център във Видински окръг. Като тръгнеш от Видин за Кула и се спуснеш на 32-ия километър, наоколо виждаш само ниви и мерзелеещи се гори чак до недалечната Връшка чука — началото на Стара планина. За да видиш селото, трябва да се отбиеш вдясно, да слезеш в един доста дълбок дол, прорязан от неголяма, но силно прииждаща пролетно време селска река. Село доста голямо, в ония години вече с няколко хиляди жители, от двете страни на реката, по нейните стръмно изкачващи се склонове. Домът на дядо Тошко беше с двор от няколко декара, с къща от печени тухли — една стая с огнище с открит над него широк тухлен комин — и от двете страни още по една стая. Дядо Тошко и баба Бонка (съкратено от Богдана) тук са отгледали своите шест деца — четири момчета: Цоло, Димитър, Тодор (моя баща) и Александър — и две момичета — Йонка и Янка. Още през моето детинство имах над двако-тина, повечето живи и сега, първи братовчеди и братовчедки, а техните деца и внуци са стотини. Малко месеци през годината живееше в своя дом дядовото ми семейство — то имаше друго по-малък дом, наречен „кошарата“: средището на дядовите ниви, гори и ливади, с волове, крави и голямо стадо овце, с оръдията на труда под един голям сайвант — плуг (не рало), метици, лопати, брадви и сърпове.

— Там ли е израстнал и Вашият баща? Как е протекъл неговият живот? Споменахте, че бил учител. Разкажете ни нещо повече за него.

— Да, там е израстнал и баща ми — от дете овчарче и свинарче, наред с училището: завършва в родното си село първоначалното си образование, тогава четири отделения (сега класове), след това — прогимназията в Кула. Целите му разноски там са били няколко лева месечно, с които е плащал наема за стаята, дето е живял със свое другарче, а храна си е носел от село, дето е бил всяка събота следобед и в неделя. Свършва прогимназията (три класа, сегашните пети, шести и седми) и иска да продължи образованието си. По препоръка на Димитър Мишев (известен обществен и книжовен деятел от селото на баща ми — Бранковци, дори на някои свои работи се подписва Бранков) решава да следва в семинария. Отива пешком, като пътува цяла седмица (пак с другари), чак в Самоков, там има семинария, при това с безплатен пансион. Неслучайно Самоков по-късно става комуна, т. е. общинският съвет се завзема от представители на Благоевата партия: още по времето, когато баща ми е там ученик (през 90-те години), социалистическото движение в града е силно, под негово влияние баща ми и негови съученици образуват в самата духовна семинария таен атеистичен кръжок. Затова, когато свършва училището, той категорично отказва да стане поп, а поема учителското поприще — в някои от близките до Кула села: мести се от село в село, тъй като тогава учителите се назначават от околийската училищна инспекция, но по постановление от селското училищно настоятелство, а в него конците държат неколкоцината чорбаджии, които са едновременно кръчмари и лихвари. Баща ми предизвиква тяхното недоволство със своята дейност като читалищен ръководител и особено с конкуриращата чорбаджийските дюкяни потребителна кооперация. В едно от тия села, Грамада, се запознава с една млада учителка, Александра Ангелова, и се оженва за нея. . .

— Това е майка Ви. Какви са нейният произход и семейна среда?

— Да, Александра Ангелова е моята майка. . . Баща ѝ, дядо ми Ангел, на когото съм кръстен, е дсшъл като чираче във Видин от едно белоградчишко село и по-късно става златар. Жена му (моята баба по майчина линия) Анастасия, която умира рано, след като имат три дъщери, е от голямата видинска фамилия Цановци. Найчо Цанов, известният ръководител на Радикалната партия (за когото ще кажа няколко думи, когато говоря за моите юношески години), е нейн вуйчо. Във Видин майка ми е завършила отделенията (сега — първите четири класа) и трикласната прогимназия, след което — рядък случай за Видинския край в ония години, — при липсата на девическа гимназия, баща ѝ я изпраща и тя завършва гимназия в Русе. Трябва да се каже, че Цановската фамилия е родствена с една друга голяма видинска фамилия, Шишмановската, по предание произхожда от видинския болярин-владетел Михаил Шишман, който по едно време става цар (деспот) на цяла България (не става дума за Иван Шишман, а за друга историческа личност). Представителят на тая фамилия Димитър Шишманов, баща на професор Иван Д. Шишманов, след като забогатява във Видин от търговските си дела, се премества в по-голямото тогава пристанище, нужно за търговията му, Свищов, дето във фамилната му система влиза и семейството на Алеко Константинов. По тая връзка Найчо Цанов и Алеко Константинов са сродници, както се и назовават в запазената тяхна кореспонденция. Именно Найчо Цанов изпраща майка ми в Русе под настоятелството на Димитър Шишманов, който има там близки хора.

— От наши разговори знаем, че в първо отделение (първи клас) сте учили във Видин. В това време Вашите родители също ли са в града?

— Да, в това време баща ми и майка ми с помощта на доста силната Цановска фамилия получават учителски места във Видин.

— А до това време? Кажете няколко думи за Вашата предучилищна възраст, за живота Ви в селата, в които са учителствували родителите Ви. . .

— Те са в близост с родното село на баща ми Бранковци, дето бяхме често, особено през лятото, в семейството и къщата на моите дядо и баба. Така че аз имам близо седем години, първите, селски живот, израснал съм на село — с неговата китна природа, но и с голямата селска беднотия, която се ширеше около нас. Социалната картина — не много сложна: двама-трима чорбаджии, всеки с петстотин-шестотин декара земя; известен слой средно заможни селяни, какъвто беше и дядо ми Тошко, но голяма част — или с една-две малки нивици, които не можеха да хранят многолюдните семейства и се налагаше да дороботват хляба си със сезонна работа у по-богатите селяни; или — съвсем без земя, със своя къшурка, но на работа като ратаи.

— Да си спомняте някоя по-интересна случка от това време?

— В паметта ми се е врязала картината на беден одърпан селянин, който стои с часове пред богатия дом на чорбаджията с празна крина в ръка, за да изпроси малко жито или кукуруз за своята гладна челяд срещу бъдеща работа. Като бродех с моите другарчета-селянчета сред нивите, които започваха веднага след селото, виждах орачи или жътвари, чийто обед се състоеше само от черен хляб и лук, рядко — бучка спечено сирене. Домовете им — опушени, често само с една голяма одая (стая) със земен под и с огнище, на което ври в гърне вечният боб. Природата — прекрасна, а поради тоя живот на голяма част от селяните туберкулозата се ширеше в нашите села с един от най-големите проценти в Европа. Но запомнил съм и селенки, и хора с кавали и гайди, а ние, невръстните дечурлига, стоим отстрани и зяпаме. И селските читалища с представянето на пиеси, главно социални, като тая на Никифор Попфилипов (Фалко Перегринус) — „Бирникът дошъл“.

— Да отворим една скоба за тоя писател, чиято пиеса, както знаем, в началото на нашия век, а и по-късно не е слизала от селската самодейна сцена. Виждали ли сте го?

— Видях го само веднъж — когато беше 70-годишен, около 1937—1938 г. Запозна ме с него Г. Бакалов на ул. „Шести септември“, през която минавахме на път за печатница „Братя Миладинови“ на ул. „Иван Вазов“. „Авторът на „Бирникът дошъл“, каза Бакалов, „Да, Георги — каза малко тъжно Попфилипов — в Благоевото „Ново време“ бях похвален някога за тая пиеса, но днес кой ти признава социалните. . .“ Реплика, която и днес често се натрапва в моите мисли, като чета някои рецензии и статии. . .

— Но нека се върнем пак към Вашата предучилищна възраст, към годините, прекарани от вас на село.

— В нашата селска квартира или в квартирата на някои от другарите учители се събраха пет-шестимата учители и учителки от селото, а наоколо, в същата стая, се трупахме ние децата. Запомнил съм чергите, с които в такива случаи закриваха прозорците, за да не се вижда отвън, че са се събрали. На мъждукащата газена лампа един от тях четеше на глас някаква книга, другите слушаха, от време на време спираха четенето и го обсъждаха. И четивото, и обсъждането имаха една насока — недоволство от лошия народен хал, мечти за бъдещето. Баба радикали и социалисти. Тогава Радикалната партия на дядо Найчо беше дребнобуржоазна, по-късно се обуржоази. Често спореха, но все пак бяха приятели. Накрая завършваха с Ботев и други революционни и социални песни, от които съм запомнил тая:

— В София, в Черната джамия,
владее мъртва тишина,
а на щика на часовия
блести среднощната луна...

Черната джамия — това е някогашният затвор в София, дето тлееха и гинеха противниците на управляващата пронемска реакционна върхушка.

Пееха и руски песни, също революционни. Включително — „Смело, товарищи, в ногу“, с края на песента, апотеоз на „червеното знаме на труда“ („красное знамя труда“). Още тогава, в най-първите мои години, това знаме заблестя в моя живот, миражно и далечно, но единствена надежда, озаряваща желаното бъдеще...

ВТОРИ РАЗГОВОР

— А сега, др. Тодоров, ще Ви помоля да минем по-нататък. Разкажете ми за първите си ученически години, къде, в кое училище и през кои години сте завършили първоначалното си и прогимназиалното образование? Имате ли съхранен спомен например за първия учебен ден, за първите Ви съученици и другарчета в училището, за настроенията и обстановката в училището? Кой бяха първите Ви учители в основното училище и в прогимназията, какви спомени са останали те у Вас и с какво са оказали влияние върху формирането на Вашия детски характер? Ра збира се, Вие тогава още не сте съзнавали тези неща и не сте могли да правите преценки за това, но каква е Вашата преценка сега, след толкова години, когато мислено се връщате към това далечно време?

— Отговарям на Вашия въпрос за годините на моето основно образование (1913—1920). В ония години, както вече отбелязах, то беше седемгодишно — четири отделения и три прогимназиални класа. Споменах вече, че точно по времето, когато влязох в първия клас (тогава първо отделение), нашето семейство с помощта на влиятелната в града дядо Найчова фамилия се премести във Видин: баща ми — учител в едно видинско училище, а майка ми — в близкото с. Смърдан — все пак пет-шест километра от града, които тя извървяваше всеки ден до селото и обратно. Живеехме в къщата на дядо ми Ангел, който отдавна беше починал. Сестрите на майка ми, моите тетки Ванка и Таца, живееха в къщите на мъжете си, а моите родители в течение на времето им изплатиха дяловете. Къща — голяма, в средата на дълъг двор. Предната част на двора, откъм улицата, беше засадена с цветя и зеленчуци, имаше там кладенец, наричан във Видин бунар, с беседка до бунара, където обядвахме и вечеряхме при хубаво време. Задната част на двора, зад къщата, представляваше цяло стопанство — с кошери с пчели, яхър за кози, какъвто постоянно имавме, кочина обикновено с две свине, кокошки, плодни дървета, сайлант със слама и сено. В родното си село Бранковци баща ми имаше ниви, двайсетина декара, беше ги предоставил за безплатно ползуване на братята си, срещу което всяка година им гостувахме някоя и друга седмица, но и майка ми имаше наследствен имот — на десетина километра от града, в местността Ново бърдо: една нива, която се работеше на изполица от селяни от близкото село Бяла Рада и всяка есен те ни докарваха в града кола с кукуруз, с който хранехме свинете — а имавме и лозе, десетина декара, цяло богатство в онова време. Работехме го сами,

с помощта на един човек, наричан във Видин багджия. Китно лозе, с бостан, с плодни дръвчета и доста голяма къща. Там бяхме винаги събота следобед и в неделя и няколко летни ваканционни месеца. Това беше и наша почивка, но и работа — багджията прекопаваше лозето, с мотика, три-четири пъти годишно, а ние, родителите ми и децата, вършихме останалата работа: пръскане със син камък, т. нар. връзване (лоза по лоза, цели седмици), а и гроздоберът само на думи можеше да се нарече романтичен, на дело представляваше многодневен уморителен труд. Като се прибави и работата ни в задния двор на градската ни къща — за свинете, за коня, за кокошките, копането, прекопаването и поливането на градинката и прочее, — може да се каже, че детските ми години, а и юношеските, до свършването на гимназията, имаха доста подчертан трудов характер. На училище — до обед, след обед — посочената работа, а уроците си учехме вечерно време, скупчени край масата с газената лампа. Нека добавя и това, че баща ми беше участник и в Балканската, и в Междусъюзническата война, така че целият тоя труд лежеше в това време върху майка ми с помощта на цялото семейство: двама сина — аз и брат ми Харалампи, две дъщери, моите сестри — Богдана и Недялка. За щастие майка ми скоро стана учителка в града, иначе не бихме сколасали. При това баща ми не се върна веднага след края на Междусъюзническата война, а цели седем-осем месеца беше в затвора във Велико Търново, следствен по дело, по което му се искаше смъртна присъда: в края на посочената война той беше комендант в Белоградчик, градец във Видински окръг, там стана войнишки бунт, баща ми получава заповед със стрелба заедно с другите офицери да потуши бунта, но той поради симпатията си към войниците и омразата си към Кобурга не изпълнява заповедта и е подведен под отговорност за измяна във военно време. Що страховете бяхме през това време — събуждахме се нощем от виковете на майка ми, която блънуваше: — Застрелях го, застрелях го! — Брожението сред народа в ония следвоенни години беше голямо и правителството се принуди да даде амнистия, баща ми се върна, след като е живял толкова време под угрозата на разстрела.

Това не бяха единствените ни страдания в ония години — преживяхме няколкомесечната обсада на града, а и страха от холерата, която се ширеше в града, донесена от досега на нашите войници с пленници от турската армия, вербувани в Анадола. И досега си спомням сандъчето, без капак, с негасена (суха, на прах) вар веднага след дворната врата, в което стъпвахме, преди да влезем в къщи — кой знае защо това се считаше за мярка против холерата. Такива сандъчета имаше по всички дворове, но това не пречеше да се излизат всеки ден по пътя за гробищата погребалните шествия със силните резове на жените, с подсмъркващите встрани одърпани деца.

— А какво си спомняте за годините по време на Общоевропейската война?

— Едва се прибраха хората от войната — и се заговори за нова война, вече общоевропейска. Образоваха се тогава два лагера, и двата империалистически, караше се за подялбата на света и пазарите — Съглашението (Англия, Франция, Италия, Русия и др.) и Централните сили (Германия, Австро-Унгария, която тогава беше голяма и сложна държава — именно нейната политика, не толкова германската, провеждаше царска България на Балканите). Бях още дете, но живо съм запомнил разгворите в къщи и сред роднините ни за убийството на австроунгарския престолонаследник Франц-Фердинанд в Сараево от сръбската националистическа организация „Черна ръка“. Това беше през юни 1914 г., а през юли пламна войната — най-напред срещу Сърбия, а от 1 август — голямата Първа световна война. Радославовото правителство за камуфлаж обяви неутралитет, но вече усилено се готвеше за война на страната на Централните сили. Почнаха мобилизации, реквизирах се храни за военните складове. Сега все още се шири легендата, че освен радославистите всички други партии били против войната. Истината е, че против влизането на България във войната беше само Благоевата партия, буржоазните и дребнобуржоазните партии бяха за участие на страната на Съглашението, като спекулираха с русофилските чувства на народа. Както бяхме една вечер през септември 1915 г. в дома на току-що завърналия се от София дядо Найчо, той ни разказа за участието си в аудиенцията при цар Фердинанд заедно с Гешов, Малинов, Данев, Стамболийски, шефове на цялата опозиция, с предупреждение България да не влиза във войната на страната на Централните сили. — Много смело се държа Стамболийски — отбеляза дядо Найчо. — „В такава война — каза му той — ще загубите не само короната си, а и главата си.“ И сега е в затвора.

Самият дядо Найчо и възглавявяната от него Радикална партия живееха с дребнобуржуазни възгледи и даже илюзии (за възможността и трайността на общество от дребни стопани), но бяха открити противници на „личния режим“, както го наричаха и жигосваха в своите брошури, на цар Фердинанд и неговата немска политика.

И все пак войната избухна през същата есен на 1915 г. В продължение на три години, до края на войната през есента на 1918 г., а и след това близо цяла година в заложенческия лагер близо до Солун баща ми беше на Южния фронт. Настана тежко време, продоволствието — отчаяно лошо, реквизиционни комисии изграбяха из домовете и последното брашно. Ние в къщи благодарение на лозето, пък и на домашното ни стопанство и на нивата и помощта от Бранковци поддържахме известно „жизнено равнище“, но пак с трудностите — без стопанина в къщи. Имаше и други семейства, които като нас горе-долу „геченисваха“, но по-голямата част от населението беше изпаднало в тежка мизерия. А и ден след ден се чуваше плач в някоя къща — след съобщение, че баща или син е убит на фронта.

— По това време става и друго голямо събитие — Октомврийската революция.

— По време на Октомврийската революция в 1917 г. аз бях 11-годишен, възраст достатъчна, за да запомня широкото ѝ отражение у нас. Обядвахме в двора, в беседката до бунара, когато у нас влезе наш роднина и каза: — Скоро ще свърши войната — Ленин е взел властта в Русия!

Ленин! Това име силно се вряза в моята памет, в моите мисли, в моя живот. Име-легенда, което и досега съпътства всички мои години, моите възжелания, моите идеали за човешкото бъдеще. . .

И ето — краят на войната дойде, а с тоя край — голямото разрастване на комунистическото движение. В 1920 г., когато свърших основното си образование, бях 14-годишен, но вече всичко ме теглеше към комунистите, чието присъствие в града беше много активно. Не само на Първи май, а и по разни други случаи те излизаха с червени знамена и плакати по улиците, а дружеството на комсомолците-спартакисти след своите гимнастически упражнения във от града всеки неделен ден вечерта се връщаха в града именно по нашата улица. Младежи и девойки, всичките с червени блузи, момчетата — с каскети с червени петолъчки. Пред тях вървеше с високо издигнато червено знаме една комсомолка, наша комшийка, Тамара, истинска амазонка, нова Райна княгиня, и пееше с висок звънлив глас:

Ний младата сме гвардия

на трудовият народ. . .

Ние, децата от махалата, тръгнахме на цяла сюрсия след тяхната колона — и заедно с тях стигахме до клуба на партията на една пресечна улица близо до кея. Там ги чакаха пред вратата на клуба някои от ръководителите на градската партийна организация и ги приветстваха с пламенно слово. — А тия деца — не забравяха да кажат те, като ни сочеха — също така скоро ще станат комсомолци, борци за световната пролетарска революция. . .

— Това, което ми разказахте досега, изяснява обществената атмосфера през тези години. Разкажете сега нещо за училището и — ако е имало такива — за Вашите тогавашни литературни опити. . .

— България беше буржоазна, но училището по инерция от демократичните следосвобоженски години беше реалистично, мога да кажа дори — прогресивно. Учителите бяха прогресивни хора, народна интелигенция, добросъвестно и в положителна насока втълпяваха в главите ни просветата, знанията. Разбира се, за марксизма в онова време в училищата не ставаше дума, но руски език учехме още от рано, от първия прогимназиален клас (след четирите отделения); станаха ни известни, макар и с отделни „четива“, Пушкин, Лермонтов, Лев Толстой. . . Жива беше възрожденската традиция, училищата в града се наричаха „Отец Паисий“, „Христо Ботев“, „Васил Левски“ и други все такива имена, а в училищните коридори виждахме и техните портрети, и портретите на Вазов и Петко и Пенчо Славейков, Яворов, Кирил Христов и други наши видни писатели. Кирило-методиевският празник се чествуваше широко и тържествено. Сутринта се събирахме в училищния двор, учителите и учителките заставаха край директора, и той, и те с широки триколовни ленти през рамо, извършваше се водосвет от неколцина свещеници, след това директорът произнасяше слово — за възрожденските завети, за нуждата от знания,

за България. И тръгнахме в редици, цели колонии, водени от учителите, из града, с песента на Стоян Михайловски и Панайот Пипков, която пеехме до края и после отново почвахме: „Върви, народе възродени. . .“ В по-късните години реакцията се опита да внесе своя зловещ дух в тая училищна традиция, но докрай не успя напълно.

— Виждахте ли през тези години някои от тогавашните писатели?

— В края на тия години, към 1919—1920 г. видях Вазов. Тогава София, макар и столица, беше малък паянтов град, в който лятно време мнозина провинциалисти идваха на курорт заради прочутите софийски бани, както сега се отива например в Кюстендил. Имахме в София роднини, първи братовчеди и братовчедки на майка ми, някои от тях видни софийски културни дейатели, у които гостувахме. С такова семейство седяхме в сладкарница „Охрид“ на бул. „Дондуков“, на ъгъла с ул. „Сердика“ — и по едно време се чу едно общо шептене: „Вазов, Вазов!“ Мститият поет беше дошъл в сладкарницата заедно със свой приятел, когото бях виждал във Видин в дома на дядо Найчо — нашия, макар и далечен родственик проф. Иван Шишманов. Запленен от името на Вазов, аз отидох до самата им маса, Шишманов ме видя и ме представи на поета: „Това е син на наши видински приятели, вече пише стихове.“ „Да живееш и да пишеш“, каза дядо Вазов. В това време дойде майка ми, стъпча ме, задето „безпокоя хората“, и ме дръпна към нашата маса, но аз завинаги запомних Вазовата благословия.

— Вие пишехте ли тогава стихове?

— Какви стихове — прощъпулки, драсках ги в една тетрадка. Наивни работи, и все пак — едно и ачало. Но за това начало ще продължим при следващия наш разговор — за моите гимназиални години. . .

ТРЕТИ РАЗГОВОР

— Дотук, др. Тодоров, Вие ми разказахте най-подробно Вашите спомени и преживявания от основното училище и прогимназията. А това се години, когато се формира не само характерът Ви, но се извяват вече и предпочитанията, и наклонностите Ви към отделни предмети или насоки на учението. Но все пак това е още твърде ранна възраст, когато не биха могли да се доловят по-отчетливо и ясно литературните Ви наклонности, които — в случая — за нуждите на нашата анкета са най-важни.

Затова аз смятам, пък вярвам, че и Вие ще се съгласите с мене, че от по-голямо значение с оглед на нашата обща задача е да ми разкажете за гимназиалните си години в родния си град, за обстановката и атмосферата по това време не само в гимназията, в която сте учили, но и в самия град (това е времето непосредствено след завършването на Първата световна война и началото на 20-те години).

Кога и с какъв успех завършихте гимназиалното си образование? Какви спомени и преживявания имате от този важен период във Вашия живот?

— Гимназията през времето на моето учение беше, както вече се спомена, петгодишна, за мене — от 1920 до 1925 г. Това време може да се раздели на два етапа, до и след фашисткия деветоюнски преврат и Септемврийското въстание през 1923 г. Два етапа, исторически крайно различни и дори противоположни. През първия от тези етапи управляваше Земеделският съюз начело с бележития държавник и народен трибун Александър Стамболийски. Въпреки неразбирателството в ония години между БЗНС и комунистическата партия (което по-късно и от двете страни бе оценено като погрешно и бе надживяно) режимът на Стамболийски имаше, общо взето, демократичен и прогресивен характер. При силното противодействие от страна на буржоазните реакционни партии-котерии, поддържани от западната реакция, която имаше силни опорни пунктове в страната ни, Стамболийски проведе съденето на политиците-погромаджии, които със своята политика бяха докарали страната до национална катастрофа, създаде консорциума, с който отне от капиталистите външната търговия със зърнени храни, и макар и непълно, бе проведена и аграрна реформа, по която мнозина безимотни и малоимотни селяни получиха земя, иззета от едрите земевладелци. Бе очевидна и неведнъж извяена и симпатията на Стамболийски към Съветска Русия, без да се дойде обаче до дипломатически отношения поради натиска на империалистическите сили с техните позиции у нас, установени от Ньойския договор. Но

освен удара против много важния в онова време житарски капитал правителството не отиде подалече в настъпленето против строя — такава беше историческата обстановка в ония години.

— А Вие виждали ли сте Стамболийски? Вероятно той е идвал в родния Ви град Видин по това време. . .

— В навечерието на 22 април 1923 г., когато бяха насрочени избори за Народното събрание, Стамболийски дойде във Видин като оратор на БЗНС на предизборен митинг. Той се състоя на площада с паметника на героите от войните (днес на тоя площад са многоетажното здание на Народния съвет и зданието на Окръжния комитет на БКП). Беше се събрал многохиляден народ от града и селата, размахваха се оранжеви знамена, не ръкопляскаха, а викаха „браво“, „така е“, „смърт на кождерите“, а при някои по-цветисти изрази против буржоазната мафия, каквито не липсваха в речта му, тропаша с крака в знак на съгласие с оратора и викаха „ура“. Той говореше от балкона на намиращото се на същия площад Окръжно управление. За бп сред множеството, импонираше ми могъщата, едра фигура на Стамболийски, неговият гръмен глас, хуморът и дори язвителността му. Беше си взел бележка от носещия се във въздуха слух за заговор за фашистки преврат, не говореше против комунистите, а само против буржоазната реакция — и пряко против царя. „На това вълче — каза той — вече растат зъбите, но ние ще ги извадим, преди да стане вълк. . .“

Уви, въпреки резултатите от изборите (600 хиляди гласа за БЗНС, над 200 хиляди за нашата партия и само 160 хиляди за цялата буржоазна опозиция) само след два месеца стана превратът.

— А какво беше положението с комунистическото движение във Видин, в чиято атмосфера Вие вече сте се потопили, както се вижда от разказа Ви?

— Станах комсомолец през 1923 г. след Септемврийското въстание, за което след малко ще кажа няколко думи, но още през моите първи три гимназиални години не само симпатизирах ми, но и дейността ми (в ученическите масови дружества, в спречкванията и дори сбиванията с учениците-реакционери и др.) бяха напълно и ясно на страната на комунистите.

Комунистическото движение в града и окръга имаше здрави традиции и широко и масово влияние. Във Видинската гимназия цели три години, от 1887 до 1890 е бил учител Благоев, основателят по-късно на партията. Той и групата напредничави хора около него с агитация, събрания и срещи посяват семената на социализма. Промисленост тогава във Видин няма, но Благоев създава група от занаятчийски работници, сред които пропагандира социализма. Скоро в града се очертават нови видни дейатели на движението, които имат национално значение — Гаврил Георгиев и Тодор Петров. В началото на 20-те години градската и окръжната комунистическа организация са силни и големи, имат свои видни дейци, които още в това време виждам, отивах на техните събрания, като сменях ученическата си фуражка с каскет. На няколко пъти ставах и окръжни партийни събори с няколкохиляден народ на площада, дето стана по-късно и митингът на Стамболийски. Големите оратори! Тогава нямаше микрофони за усиляване на гласа и на тия събори говореха едновременно пет, шест души, стъпили на маси сред множеството. Пък имаха и гласове. Такива ръководни дейци бяха тогава Хаим Пизанти, Тодор Петров (който работеше в София в ЦК на партията, но често идваше във Видин), Крум Бъчваров (по-късно, като емигрант в Съветския съюз, с голямо име на военен теоретик), Панайот Каменов и др.

Градският комсомол беше легален, но гимназиалният — таен, за заловено участие в него изключваха от училището. Все пак именно тоя Комсомол създаваше обществената атмосфера в гимназията. Аз дружих с учениците-комсомолци, те ме включваха в листите, които поддържаха за ръководствата на няколкото гимназиални дружества — туристическо (в чието бюро влязох още в първия гимназиален клас), въздържателното, есперантското и др. До партийния клуб имаше една стаичка с прозорче към улицата, от което продаваха идващата от София комунистическа преса — оттам си вземах редовно вестниците „Младеч“, „Червен смях“ и литературната седмична притурка на „Работнически вестник“.

— А как вървеше по това време учебната Ви работа? Сигурно ще си спомните за няколко по-интересни случки и прояви от този период.

— Гимназията беше много сериозна, не напразно се наричаше „реална“. Даже и след 9 юни, в настъпилата реакция, тоя характер на нашата гимназия не се измени. Нямаше никакъв предмет или уроци, които да миришат на реакция, мистика, религия и др. Имаше сериозни учи-

тели по математика, физика, химия, биология, география, т. нар. тогава естествознание и други положителни науки. През всичките пет гимназиални години учехме по два часа седмично руски език и литература, при това с учители-руснаци, дошли в България с белогвардейската армия (след разгрома ѝ), която беше повлякла след себе си насилствено големи маси от населението. И сред тях — нашите учители по руски, няколко души един след друг, хора все добронамерени, при това просто увлечени в литературата. Спомням си един от тях, Дмитрий Рохлин, който в някои часове (вместо урока) се изправяше пред нас в класа и ни декламираше с голяма артистичност цели поеми от Пушкин и Лермонтов, знаеше ги наизуст.

— А по литература кой Ви преподаваше?

— Учителка по литература (три часа седмично) ни беше Димитрова, забравил съм ѝ малкото име. Тя хвашаше с ръце двете краища на катедрата (каквато имахме в класа) и в някакво упоение, сякаш не преподаваше, а държеше пламенено слово, като също декламираше (за илюстриране на своите мисли) цели стихотворения — особено от Яворов и Дебелянов. . . и никога от Вазов, а главно от Пенчо Славейков. . .

— Обяснихте ли си защо?

— Да, тя е била студентка на проф. д-р Кръстев, който е създал в душата ѝ истински култ към Пенчо Славейков (с тоя култ живееше голяма част от тогавашната литературна интелигенция, считаха го за пророк, който е отворил пред България прозорец към света). Едновременно — недоверие към Вазов. Стигнаше ли до уроците за Вазов, които не можеше да избегне, тя се изменяше, седеше на стол с наведена глава и като че ли изпълняваше наказание — говореше вяло, с понижен глас. По едно време, след като ни беше изброила достойнствата на „Под игото“ като отражение на националноосвободителната борба, тя ставаше и ни казваше: — А сега, момчета (гимназията ни беше само мъжка, имаше в града друга девическа), затворете тетрадките, ще ви кажа нещо, което моля да остане само между нас. . . — Ние трепвахме — имаше нещо опозиционно, дори заговорническо в нейната постъпка, което много допадале на нашия бунтовен дух.

Ние не записвахме, но тя се изправяше пред черната дъска и с тебешир пишеше и след това изтриваше, след цифрите едно, две три и прочее „недъзите“ на „Под игото“, както ги бе научила от Кръстевата и Пенчо Славейкова литературна школа и от сп. „Мисъл“, нейно настолно четиво (излизало преди години, но тя имаше всичките му годишници).

— Успя ли това да Ви повлияе? Как възприемахте Вие по това време Вазовото творчество?

— Не, нито тя, нито Бакаловата антивазовска брошура „Иван Вазов и социализмът“ (излязла в 1920 г.) не можаха да ме настроят против Вазов, винаги съм го чел с интерес. У мене тя създаде обаче жив интерес към Пенчо Славейков. Тогава книгите не се изчерпваха, както сега, и въпреки нищожния си тираж (понакога 500—600 екземпляра) висяха с години по витрините на книжарниците. И от книжарницата във Видин на учителя-пенсионер Хъшов, и главно от София (където, както разказах, почти всяка година бяхме известно време лете заради баните), аз се снабдих с произведенията на Пенчо Славейков. Като някакво евангелие четях „На острова на блажените“, увличаха ме измислените биографии на поетите от тоя остров. Който прочете книгата на Иван Мешков „Ляво поколение“, ще види, че на тогавашната социалистическа и комунистическа интелигенция Пенчо Славейков допадале със своя остър, язвителен опозиционен дух. Тая моя любов към Пенчо Славейков остана и за в бъдеще, през целия ми живот, писал съм много статии за него. Дори в нашето отечественофронтовско време имаше години, когато в нашите литературни среди особено се засили отрицанието на Пенчо Славейков, по-късно надживяно, и аз просто воювах за него. Макар и с труд и с мои изложения до разни фактори, успях да наложа изданието в осем тома на неговите съчинения с моя голяма уводна статия в първия том. Бях общ отговорник на това издание и редактирах пряко два от томове — „На Острова на блажените“ и преводите му. В това с преводите му сложих в началото дял с това, което е превел от руската поезия, за да разбия мнението, че той е бил някакъв западняк (вярното е, че е специалист по немската поезия, както сега имаме специалисти по разни европейски литератури, но е живял с голямо преклонение, неведнъж изявявано, към руския художествен гений).

— Но нека не се отклоняваме и да се върнем към Вашите първи три гимназиални години, 1920—1923 г., за които говорим сега. Интересува ме как вървеше литературната Ви работа в ония години?

— От това време са фактически първите ми опити, след прогимназиалните драскулки, когато започнах да пиша вече системно. . . , макар и за себе си, в моите тетрадки. През това време само веднъж изпратих работа за печат.

— Как и кога стана това?

— Това стана така. Имаше в нашия заден двор кошери с пчели. Баща ми, който ме викаше, че пиша, ми каза веднъж: — „Защо не напишеш нещо за пчелите, виждаш ги колко са трудолюбиви, при това живеят и работят колективно, както искат Маркс и Ленин. — И аз написах статийка „Моралната полза от пчеларството“. По препоръката, т. е. поканата на баща ми, я изпратих по пощата в сп. „Пчела“, което получавахме. Подписах я с псевдоним, малко или доста наивен — Кикот Вери, по подражание на имената на поетите в „На Острова на блажените“ (Боре Вихор, Китан Дожд, Спиро Година и др.).

— Какво значение влягахте тогава в този псевдоним?

— Думата „кикот“, вече звучаща архаично, означава смях, но и присмех, подигравка — исках да кажа с тоя псевдоним, че съм човек, който се присмива на вярата (религията), в съвучие с моите атеистични убеждения. Това беше в 1922 г., когато бях 16-годишен. Статийката излезе в сп. „Пчела“.

— Това ли е първата ви печатана проява?

— Да, това е моята първа печатана работа. След нея изпратих и се отпечатаха в „Пчела“, пак в тая и само в тая 1922 г., още няколко работи, с друг псевдоним — Страшимир Руданов.

— А този псевдоним какво означаваше?

— И в него влягах смисъл — Страшимир, т. е. човек страшен, опасен за строя, а рудан, гръцка дума, пише се още родан, което значи чекрък, в моето съзнание беше нещо като символ на труда, на хората на труда, към които бяха насочени всичките ми мисли.

— По-късно, както знаем, този псевдоним с първите му две срички (Стра Руд) става Ваш псевдоним при хумористичните Ви творби. А след това продължихте ли да изпращате за печат ваши работи?

— Не, това бяха първите ми и единствени до 1923 г. печатани работи, други неща за печат не съм изпращал, погледът ми беше насочен към „Червен смях“ и притурката на „Работнически вестник“, но като виждах там работите на Смирненски (точно в тия години в своя пролетарски апогей), с въздишка си казвах: — Още не съм за там. . .

— Какво влияние оказваше върху Вас тогава творчеството на Смирненски?

— Докато Пенчо Славейков беше нещо като мой любимец, голямата литературна атмосфера, в която живеях, беше и завинаги остана Смирненски. Точно първите три мои гимназиални години, за които говорим, са неговото главно литературно време: от 1920 г., когато печата в „Червен смях“ първото си пролетарскореволюционно стихотворение „Първи май“, до смъртта му през лятото на 1923 г., когато завършва своя забележителен живот. Четях неговите стихове, преписвах ги в специална тетрадка с червени корици, без да ги уча специално, от препрочитанията ги знаех наизуст, декламирах ги на нашите комсомолски срещи. Поезията на Смирненски и романът на Горки „Майка“ с образа на работника-борец Павел Власов дадоха насока на целия ми живот, на цялото мое скромно творчество.

ЧЕТВЪРТИ РАЗГОВОР

— Както се вижда от Вашия разказ дотук, др. Тодоров, ние навлизаме вече в последните две Ваши гимназиални години (1923—1925). А това са години на големи, решаващи политически събития в нашата страна (деветоюнския преврат, Септемврийското въстание, априлските събития от 1925 г., политическия терор и преследване на прогресивните сили у нас и т. н.). И затова искам да Ви попитам, потърсили ли сте по това време вече печатна трибуна, за да изразите политическите си, граждански и литературни схващания и външения?

По-горе Вие споменахте, че вече сте обърнали погледа си към „Червен смях“, че сте се възмущавали от произведенията на Христо Смирненски и Максим Горки. Показаха ли Ви те някакво влияние и дадоха ли Ви подтик да пишете и публикувате и какво, с каква тематика? И въобще какви спомени, преживявания и случки имате Вие от тези две последни години на гимназиалното Ви образование?

— И така, в поредицата на въпросите, които ми задавате, стигаме до моите последни два гимназиални класа във Видин — 1923—1925 г. Както се знае от историята, а и от спомените на още живите съвременници, тия години са изпълнени с важни исторически събития. На първо място — Септемврийското въстание през 1923 г.

— Какво си спомняте от това време? Септемврийското въстание засега ли и Вашия роден град и как?

— Поради това, че Видин е граничен град, в него по това време има силна войскава част, която не може да бъде разбита само съ силите на видинските комунисти. Затова партията в окръга подготвя и поставя в готовност своите градски бойни групи, които трябва да се вдигнат, когато се запали една паянтова къща в близкото с. Смърдан (дето майка ми по-рано беше учителка). Тоя пожар е определен като сигнал, че вдигналите се в селата въстаници настъпват към града, чийто сили трябва да се съединят с тия в града: знак за общо въстание. Сигналят обаче не се дава, къщата не е запалена, тъй като селата, които се вдигат, правят това в разни времена, не събират силите си и скоро едно по едно са разгромени от фашистката власт. А доста много са въстаналите села в окръга, няколко десетки, над кметствата се издигат червените знамена, но това е само за ден или за няколко дни. Разгромът е страшен, арести — навсякъде, и в града, и в окръга, а и избивания, кървав терор. Спомням си как вечерно време сновях по кея, дето докарвах в каруци вързани селяни, караха ги да минават между две редици войници и полицианти, които немилостиво ги удряха с приклади и тояги. На края на тоя шпалир седеше сред група офицери един полковник, изправяха пред него селянин след селянин, той крещеше и издаваше присъда: „В шлепа!“ Виждах тия шлепове, те се клатушкаха до самия кей по Дунава, в техните трюмове хвърляха пребитите въстаници и през нощта ги давеха, като са отминавали недалеч от града.

— Какво влияние оказаха тези събития върху идейното Ви формиране? Членувахте ли вече по това време в някаква организация?

— Възмущението ми от картините на терора окончателно определи моето място в живота — и веднага след въстанието ставах член на гимназиалния Комсомол. Редовен негов член във Видин, с неговите тайни сбирки и събрания, бях през посочените две мои последни гимназиални години.

— В какво се състоеше работата на комсомолската Ви организация?

— Изучавахме, като се събирахме на групи в една или друга квартира, глава по глава „Азбуката на комунизма“ — един от нас докладваше, като четеше по-важните текстове, и после ставаха обсъждания. Тая книга отдавна е остаряла, навярно една съвременна критика ще намери в нея редица недъзи и може би неправилни установки, но все пак от нея ние научихме някои основни положения от теорията на марксизма — за класовото разделение в капиталистическото общество, за стихийността и безплановостта на това общество, за авангардната, водеща роля на работническата класа и пр. Но работата ни не беше само кръжочна — имяхме общи събрания на гимназиалния Комсомол (няколко десетки души), обикновено в някой ров край видинските крепостни стени или в някоя горичка край града, сред лозята. Там слушахме доклади по общото положение в страната и в света, информация за успехите на съветската страна и други. А имяхме и по-преки задачи — късно вечер, когато градът замръкваше, тръгвахме на двойки по по-затътените улици и пишехме с тебешир лозунги по стените или хвърляхме позиви през оградите. Тежко на тоя, когото хванеха! Няколко наши другари бяха арестувани при тия акции и просто смазани от бой в полицията. Поради демократичните настроения на повечето учители в гимназията те не приеха полицейското предложение тия ученици да бъдат изключени, а само им намалиха поведението.

— А Вас арестуваха ли Ви?

— Аз не бях сред арестуваните ученици, но поради активното ми участие в ученическите масови организации (туристическо, въздържателно и др.) бяха ме вечен абелязали в полицията. Околийският началник, който провеждаше зверските побоища и арести и изобщо беше фашизиран тип, е бил по-рано учител, колега на баща ми, и му казал да отидем при него, и то в дома му. И ето доста наплашеният мой баща ме поведе една вечер към дома на началника. Жена му, в това време още учителка и позната на баща ми, не разбра за какво сме извикани, помисли, че идваме на гости, и ни почерпи с вишнево сладко. Но самият началник. . . , той започна най-непред кротко, нещо като съвети и предупреждения, но скоро фашистката му природа взе връх, стана прав и почна да крещи: — Оправяй се, момче, че иначе ще те смажем! Ти не знаеш какво те чака, ако те арестуваме! Ние кости чупим, нокти вадим, не се шегуваме. Сега не те арестуваме само заради баща ти, но ако продължиш — няма да те пожалим. . .

— Как реагирахте Вие тогава на тези заплахи? А баща Ви как се отнасяше към тези Ваши прояви?

— Моята позиция в тоя мой пръв сблъсък с полицията беше — наклеветен съм, няма такова нещо. . . Но интересна беше позицията на баща ми. Пред началника той говореше, че „ще ме оправя“, а като си тръгнахме, дълго мълча и по едно време каза: — А бе прикривайте се, нали сте уж конспиратори. . . — Човек с народнически настроения, читалищен и кооперативен деец, той бе съчувственик на комунистическата партия.

— А как вървяха по това време литературните ви занимания?

— В тия две години вече активно се насочих към литературата. Денем животът ми и в това време продължаваше в училището до обед, след обед работа с другите членове на семейството в домашната ни градина, с грижи за коня, свинете, кокошките и др., а вечер, след като си научех набърже уроците, наведен над моята маса (имах отделна стая, домът ни беше голям), разтварях моята тетрадка и пишех стихове и разкази. И продължавах в празниците и през лятото да работя на лозето.

— Изпращахте ли работите си за печат?

— Да, доста често, по пощата, и десетки мои работи бяха отпечатани през тия две години. По-сериозните ми работи — със съкратеното ми име, Ангел Т., това се знаеше само от неколцина мои по-близки приятели, кому другиму можеше да мине през ума, че някакъв си видински ученик сътрудничи на софийски издания. Често печатах в някои хумористични седмичници — с псевдонима Ринар № 19.

— Защо — 19?

— На 19 декември 1921 г. бях започнал мой ръкописен вестник, на който бях единственият автор и единственият читател. Нямаше никого в къщи, седях до огнището в кухнята (можех да запаля газената ни лампа, но така беше по-тайнствено) и написах на коленете си, на един блок за поставка, първия брой. Той започваше със стихотворение, което съм запомнил:

Навалел е вълна снег,
радват се децата,
мерят снежния човек
с радост във сърцата.
А пък снежният човек
само ги поглежда —
той расте от техний снег,
а не се поврежда.

Наивни стихове на 15-годишен ученик, и все пак с тенденция. . . А „е“-то вместо „я“-то (навалел, снег) е по нашия видински шопски говор.

— Знаем, че видинчани говорят по западния начин, скат, но шопи ли са?

— Тоя въпрос поставих веднъж пред Димитър Талев, както седяхме с него в клуба на журналистите. Той ми каза, че българският народ има два говора, източен (на „я“) и западен (на „е“), но пет диалекта: мизийски, с център Велико Търново, тракийски, с център Пловдив, родопски, с център Смолян, шопски, с център София, и македонски, с център Солун. Според него шопският говор обхваща окръзите Видински, Михайловградски, Врачански, Плевенски до Вит,

Софийски, Пернишки, Кюстендилски и Щипски. Основен разделителен знак, допълни той, е частичката, с която се образува бъдещето време: в източните говори — ще, в шопските — че, в македонските — ке. Така че аз съм, както се казва на шегата, от велика Шопландия.

— А какво друго съдържахше Вашият ръкописен вестник? Имаше ли някакво име?

— Да, той имаше и название — „Път към слънце“, и в първия му брой от 19 декември 1921 г. освен стихотворението и разни мои бележки в него аз си написах нещо като космогония, с моя представа за Вселената и за моето място в нея. . . , място, каквото има всеки човек. Струваше ми се, че по тоя начин съм изяснил живота си — и затова тая дата дълго време считах за някаква моя основа. Оттук — Рицар № 19.

— В кои издания отпечатахте свои творби с този псевдоним?

— С тоя и с някои други псевдоними отпечатах мои работи (стихове и фейлетони) в излизашите тогава хумористични седмичници, особено много — в „Палячо“. Въпреки несериозното название това беше доста добър литературен вестник — с редактори Николай Фол и Христо Д. Бръзичов, с главен художник-карикурист Кирил Буюклийски. Сътрудничеа му известни писатели-хумористи, като Васка П. (Васил Павурджиев) и др. Все пак тонът му, без да е булеварден като в някои други тогава хумористични издания, беше шеговито-битов. Спомням си началото на такава мое стихотворение от онова време в тоя вестник (без да мога да направя сега справка), с увличащите ме още тогава алитерации (съзвучия):

Пролетта пролетя над полета безплодни, где пееше
черен бръмбар във късния час,
аз за мойта любов ти говорех, а ти ми се смееше:

— Чудно, Рицарю — обич — у Вас!

А за един от моите, пак тогава писани и печатани фейлетонни разкази, ми послужи фолклорен разказ, който чух от майка си. Кръчмар наливал много вода във виното, спечелил голям брой жълтици, но на стари години съвестта го мъчела и тръгнал за Божи гроб, за да очисти греха си. Пътувал, както е било тогава, в гемия, а парите си, жълтиците, държал в една торбичка, закачена за пояса му. Както веднъж заспал, една маймунка, която живеела в гемията, взела торбичката, а когато човекът се събудил, видял как тя хвърля във водата жълтица по жълтица. Той въздъхнал и рекъл: — От вода дойдоха — във водата отидоха. . .

— Установихте ли някакъв контакт с редакторите на „Палячо“?

— През есента на 1924 г. бях в София като един от делегатите на конгреса на Ученическия есперантски съюз (във Видин имахме есперантско дружество, на което бях активист). Използувах случая и отидох в редакцията на „Палячо“ — по указания в него адрес на ул. „Регентска“ (сега „Вл. Займов“). На тоя адрес видях двор с някакви фургони, от тия, с които цирковете се движеха от град в град. На един от тия фургони видях фирмата на „Палячо“. За пръв път влязах в редакция — там заварих единия от редакторите, Николай Фол, той ме посрещна, като му се представих, много любезно, почерпи ме с локум, поговорихме. В по-късните години станахме с него добри приятели. Знаех, че е бил приятел на Смирненски, починал през предишната година, работили са в едни и същи хумористични списания, и го разпитвах за него, в оня пръв наш разговор в „Палячо“.

Трябва да отбележа, че тоя мой битов хумор не беше само през ученическите ми години, а е моя линия наред с идейно-политическата през целия ми живот. Имам в това отношение пример — Смирненски. Ето напечатах в „Сгършел“ стихотворение, озаглавено „Трамваен гняв“, с мотото: „На девойчето, което ми отегъпи мястото си в трамвая с думите: — Сядай, дядо. . .“

— И все пак основната линия при Вас е обществено-гражданската. Започнахте ли да сътрудничите и в по-изявени литературни издания с комунистическа насока?

— Ежедневник на партията, без да е отбелязано това при ония условия, беше през 1924 и в началото на 1925 г. в. „Наши дни“. Той имаше неделно литературно издание със същото име, редактирано в началото от Тодор Павлов, а след това от Димитър Полянов. Когато през февруари 1925 г. в. „Наши дни“ беше спрял от полицията, Полянов продължи неделната притурка вече като отделно издание с името „Нови дни“. В това издание (литературните „Наши дни“ и „Нови дни“) аз напечатах, вече с подписа Ангел Т., и стихотворения, и разкази. Спомням си един от тия разкази — „Има още двама“, в иносказателна форма, за да мине през цензурата.

В една древна сатрапска държава е въведена цензура, за цензори са назначени двама младежи от благородно богато семейство. Цензурират те според дадените им указания, но като четат това, което спират, виждат, че е справедливо, и започват да симпатизират на „размирниците“. Когато накрай им казват: „Е, вече след нашите мерки не останаха размирници в държавата“, те се спогледаха и единият прошепва, като има пред вид себе си и своя другар: „Има още двама!“

— Освен Фол виждахте ли през ония години и други писатели?

— Да, особено двама. Единият — Ангел Младенов, учител във Видин, издаде стихосборник с псевдонима А. Пизи. Като идваше в къщи на гости с жена си, също учителка, нашите ме караха да му чета мои стихове. Той им правеше сериозен анализ, сочеше мои стихотворни грешки, напътваше ме. Другият е мой братовчед, Харалампи Златанов, роден във Видин в 1898 г. (артист на Смирненски). Още когато е дете, семейството му се премества в София, в гимназията и след нея е приятел на Смирненски и на цяла група от млади писатели, сред които живеят и се проявяват — Йордан Стубел, Димитър Симидов, Мирослав Минев, Йордан Стратиев и др. Пишеше стихове, превеждаше френски поети. През 1916 г., когато свършва гимназията, той съставя и издава (това е времето на Първата световна война) една „Антология — отбор песни за размирните години“. Това са стихове от наши видни поети с патриотичен дух. Инициатор и автор на предговора е на една брошура против Ньойския договор. Между другото в тоя предговор пише: „Преди 128 години чедата на един народ прогласиха великата революция в умовете и сърцата и техният лозунг беше: „Свобода, Равенство, Братство. А ето, тоя същи народ (френският) — продължава Харалампи Златанов — участва в разделянето и смазването на българския народ...“ Умря на 25 години в 1923 г.

И в София, дето често гостувахме на неговото семейство (у тях живеехме при тия наши софийски летувания), и при неговите идвания във Видин (всяко лято) аз му четях мои стихове, той ми даваше съвети, беше първият мой литературен учител.

— По това време идваха ли във Видин и някои други писатели?

— Вече когато бях към края на гимназията, във Видин дойде и говорих пред учениците, поканен от гимназиалния директор, поетът Иван Арнаудов. Сега неговото име е забравено, но тогава той беше в кръга на поетите, които също не оставиха особено значително име — Христо Борова, Димитър Бабев, Иван Карановски, Христо Цанков-Дерижан, Петър Генов и др. Преходна е литературната слава! Всичките те пишеха в основните литературни списания, имаха една или друга културна служба, пишеха се за тях статии и рецензии, но и езикът, и емоциите им бяха шаблонни... Но тогава говорих пред нас, над двеста ученици, Иван Арнаудов, представен ни като „виден поет“, изпратен от Съюза на писателите — и ние го гледахме и слушахме като хипнотизирани.

Същия тоя Иван Арнаудов, вече бай Иван, го видях по едно време, към 1940 г., като посядям по дело за мошеничество (аз бях в съда като свидетел по друго дело). Ходел по пазарите и предлагал евтини тенекени пръстенчета и гривни, като ги представял за златни. „Как можете Вие, писател, жрец на изкуството — казваше му съдията — да лъжете хората, да бъдете мошеник!“ „Глад, господин съдия, глад!“ — каза жално бай Иван. Осъдиха го и лежа в затвора. А след Девети септември идваше при мене, в Съюза на писателите, където бях секретар, и просеше помощ — и моят гимназиален спомен ме разчувствувахе, давах му по нещо и от себе си, и от фонда...

Идваха във Видин и други писатели от София, особено Антон Страшимиров, женен за видничанка. Лозето на тъста му беше близко до нашето, той беше приятел на баща ми, често идваше у нас — и на лозето, и в къщи. И той поощряваше моите литературни опити. А и във видинското читалище „Цвят“ идваха като лектори някои видни писатели, слушах ги с интерес. Така че още през гимназиалните ми години не бях далече от литературния свят...

— А какъв беше отзвукът във Видин от атентата през 1925 г.?

— След атентата в църквата „Свети Крал“ в София започна голям терор. Във Видин арестуваха и избиха редица дейатели на движението. Това обаче само засили моя гняв против реакцията — и през есента на същата 1925 г. дойдох в София като напълно определен млад писател-комунист.